

Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektor Departamentu V MBP dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945-1953, wybór i oprac. A. Dziurok, ks. J. Marecki, F. Musiał, Avalon/IPN, Kraków-Katowice 2012, ss. 424

Krakowski Oddział IPN w ramach serii *Normatywy aparatu represji* w roku 2012 wydał trzeci tom *Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektor Departamentu V MBP dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945-1953* (dwa pierwsze – *Instrukcje pracy pionów pomocniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (1945-1989)* oraz *Instrukcje pracy kontrwywiadowczej Wojskowej Służby Wewnętrznej wraz z instrukcjami prowadzenia dokumentacji i ewidencji (1957-1990)* ukazały się w 2010 roku). Wyboru i opracowania źródeł, stanowiących zasadniczą część książki, dokonali historycy od lat związani z IPN, odznaczający się sporym doświadczeniem i dorobkiem naukowym w zakresie poruszanego tematu: Adam Dziurok (przykładem mogą być tutaj książki pod jego redakcją: *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945-1989*, Warszawa 2004; *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, Warszawa 2009), ks. Józef Marecki (*Działania aparatu bezpieczeństwa wobec kurii tarnowskiej w latach 1946-1959*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009; *Zakony pod presją bezpieki. Aparat bezpieczeństwa wobec wspólnot zakonnych na terenie województwa krakowskiego 1944-1975*, Kraków 2009) oraz Filip Musiał (*Agentura w akcji*, pod red. F. Musiała i J. Szarka, Kraków 2007; *Osobowe źródła informacji-zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, pod red. F. Musiała, Kraków 2008).

Książka znacznie wzbogaca stan wiedzy o działalności Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w pierwszych ośmiu latach Polski powojennej. *Analiza działalności aparatu represji wobec Kościoła katolickiego jest jedną z najszybciej rozwijających się dziedzin badawczych polskiej historii najnowszej. Wydano już szereg źródeł związanych z tą tematyką (Instrukcje, wytyczne, okólniki..., s. 15). Przykładem mogą być tutaj publikacje: P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów*, t. 1: 1945-1959, Poznań-Pelplin 1994; A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944-1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944-1989*, Warszawa 2003; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2002*, Radom 2003; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza. Tom I. 1944-1956*, pod red. K. Szwagrzy-*

ka, Warszawa 2005; R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944-1990*, Kraków 2007. Z kolei w aspekcie regionalnym funkcjonowania Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego wobec Kościoła katolickiego można między innymi wymienić: *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945-1989*, pod red. S.A. Bogaczewicza i S. Krzyżanowskiej, Wrocław 2004; *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945-1956*, pod red. K. Białeckiego, Poznań 2008; *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w latach 1945-1989*, pod red. T. Ceynowy i P. Knapa, Szczecin 2010; *Kościół katolicki w realiach władzy komunistycznej na Pomorzu Środkowym w latach 1945-1989*, pod red. T. Ceynowy i P. Knapa, Szczecin-Koszalin 2011.

Redaktorzy tomu przedstawili sześćdziesiąt siedem instrukcji, wytycznych oraz okólników wydanych przez kierownictwo oraz trzydzieści jeden pozostałych, dotyczących wybranych regionów kraju. Dokumenty ukazują czytelnikowi, jak w ciągu lat, z coraz większym rozmachem, aparat władzy konstruował politykę antyklerykalną godzącą w instytucję Kościoła. Jednocześnie treść instrukcji, wytycznych i okólników weryfikuje pogląd, jakoby dopiero od początku lat 50. Kościół stał się ofiarą ostrych represji. Dokumenty podważają tę opinię. Departament V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego od 1945 roku konsekwentnie realizował laicką wizję państwa, obierając za punkt wyjścia dogmaty filozofii marksizmu oraz leninizmu. Pion Julii Brystygier traktował duchownych świeckich i zakonnych w kategoriach największego wroga ówczesnego systemu politycznego, tylko teoretycznie postulującego wolność wyznania. Świadczy o tym choćby fragment referatu Brystygier z odprawy aktywu MBP (Warszawa, 28 VII 1948 r.): *Od pierwszej chwili istnienia Polski Ludowej kler zajął wrogie stanowisko wobec Państwa* (s. 326). Dlatego też codzienna inwigilacja Kościoła i podległych mu środowisk (tzw. aktyw kościelny, czyli wierni w różnych formach zaangażowani w codzienne funkcjonowanie parafii) obejmowała swoim zasięgiem wszelką aktywność będącą zdaniem władz wyrazem sprzeciwu wobec ustroju komunistycznego.

Spośród zdeponowanych dokumentów na szczególną uwagę zasługuje *Instrukcja o postępowaniu Organów Bezpieczeństwa Publicznego w sprawie stosowania przepisów Ustawy o Zgromadzeniach w odniesieniu do zgromadzeń publicznych organizacji, stowarzyszeń i związków religijnych z 6 XII 1949 r.* Julia Brystygier daje tutaj szefom wojewódzkich oraz powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego wytyczne w zakresie określania charakteru pielgrzymek i zgromadzeń, których przeprowadzenie uzależnia bezpośrednio od opinii Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. Co ciekawe, wydanie zezwolenia względnie zakazu winno być uzgodnione z *czynnikami politycznymi* (s. 193). Z kolei w *Zagadnieniach do omówienia na odprawie w Departamencie V MBP w maju 1947 r.* dokonano gradacji agentury świeckiej: sygnalizacyjna, informacyjna, kontrolna, opracowująca, i duchownej: informacyjna, opracowująca, charakteryzując wraz z zakresem obowiązków każdy z wymienionych rodzajów. W przypadku młodzieży, *pośród której najbardziej ożywioną działalność rozwijał kler* (s. 291), co wzbudzało znaczny niepokój Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, interesująco przedstawia się referat Julii Brystygier *Ofen-*

sywa kleru a nasze działania z października 1947 r. Ostrej retoryce wtóruje tutaj lista katolickich organizacji młodzieżowych negujących założenia ustroju komunistycznego. Jednocześnie zaznaczona została negatywna rola i wpływ katechetów w szkolnictwie. W aneksie znajdziemy *Instrukcję nr 10 o postępowaniu w sprawach o przestępstwa przewidziane w dekreście z dnia 5 VIII 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania* wicedyrektora gabinetu ministra ppłk. Zygmunta Braude z 29 VIII 1949 r. Jest to swoistego rodzaju przewodnik dla funkcjonariuszy pionu Julii Brystygier, w jaki sposób interpretować na niekorzyść księży przepisy powyżej przytoczonego dokumentu, który przecież miał stanowić nić porozumienia, wzajemnego dialogu między Kościołem a państwem.

Każdy z dziewięćdziesięciu ośmiu dokumentów opatrzony został dużą liczbą przypisów przygotowanych przez redaktorów tomu. Stanowią one znaczne udogodnienie w kwestii interpretacji i zrozumienia źródeł. Ponadto komentarze A. Dziuroka, ks. J. Mareckiego oraz F. Musiała porządkują chaotyczną treść wielu dokumentów Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, charakterystycznych również pod względem specyfiki stosowanego języka. Dlatego w toku lektury niezwykle pomocne są liczne definicje konkretnych pojęć, szczególnie tych wywodzących się z tzw. żargonu bezpieki. Przykładami mogą być tutaj terminy: areszt wydobywczy, sieć sygnalizacyjna, zdjęcie, realizacja czy kontakt poufny, oraz te dotyczące Kościoła, stanowiące nieodłączny element pism Julii Brystygier: kler dołowy, punkt katechetyczny, dekanat lub wikariat eksponowany.

W aneksie pozostawiono miejsce dla trzydziestu jeden dokumentów ukazujących – jak wcześniej wspomniałem – wybrane obszary państwa polskiego. Niestety, redaktorzy tomu z niezrozumiałych względów pominęli w tej kwestii Pomorze, koncentrując się w znacznym stopniu na: Warszawie, Krakowie, Bydgoszczy, Rzeszowie czy Katowicach. Wielka szkoda, gdyż ziemie pomorskie w aspekcie polityki antykościelnej cechowały nie mniejsze represje niż pozostałą część kraju. Dlatego wydaje się, iż przykładowy Gdańsk, Szczecin oraz Koszalin zasługują na coś więcej niż tylko na instrukcje bądź pisma okólne adresowane do wszystkich województw. Mimo wszystko redaktorzy tomu są świadomi własnych uchybień, czemu dali wyraz we wstępie publikacji: *Bogaty zbiór instrukcji, wytycznych i okólników, opracowanych zgodnie z najnowszym stanem badań, nie jest jednak – niestety – zbiorem kompletnym* (s. 24).

Dokumenty prezentują mechanizmy funkcjonowania nowo powstałych komunistycznych organów bezpieczeństwa, które w drugiej połowie lat 40. dopiero kształtowały własne metody pracy. Wyraźnie uwidacznia się brak lub znikome doświadczenie funkcjonariuszy wyznaczonych do inwigilacji Kościoła. Mimo że Departament V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w treści dokumentów przedstawiał spójną koncepcję działań, to jednak ich wykonanie – z różnych przyczyn – pozostawiało wiele do życzenia. Rodziło to frustrację i niepokój funkcjonariuszy na centralnych szczeblach pionu Julii Brystygier, który nie mógł przezwyciężyć na ogół jednomyślnie funkcjonującego kleru. Dlatego zobowiązywano funkcjonariuszy do wykorzystywania różnych metod w celu rozwarstwienia duchowieństwa. Świadczy o tym choćby fragment protokołu odprawy aktywu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (Warszawa, 22 XII 1948 r.): *Trzeba umieć wykorzystać różnicowanie kleru, wyko-*

rzystać w jego łonie rozdźwięk [...]. Naszym zadaniem jest, aby nie dopuścić do scementowania tych szczelin istniejących w łonie kleru, musimy te antagonizmy pogłębiać (s. 316). Stąd między innymi w tym celu konsekwentnie budowano sieć agenturalną umożliwiającą kontrolę duchowieństwa świeckiego i zakonnego oraz podległych im środowisk. Działania te pozwoliły organom bezpieczeństwa w latach 50. i 60. na wzmożone działania uderzające wprost w Kościół katolicki.

Trzeci tom serii *Normatywy aparatu represji* cechuje pokaźna bibliografia. W kontekście materiałów źródłowych zasadniczą część tworzą zbiory archiwalne IPN, szczególnie z: Warszawy, Bydgoszczy, Katowic oraz Krakowa. Bez zarzutu prezentują się źródła publikowane, szeroko traktujące zagadnienie represji wobec Kościoła katolickiego. To samo dotyczy bogatej liczby opracowań (322 pozycje), pośród których nie pominięto żadnego, mającego znaczący wkład w badania nad komunistycznymi organami bezpieczeństwa.

W omawianym tomie, poprzez dobór dokumentów i profesjonalne ich opracowanie, udało się w bardzo ciekawy sposób zaprezentować ewolucję Urzędu Bezpieczeństwa w kontekście działalności względem duchowieństwa. Swoim zasięgiem obejmował on coraz więcej dziedzin życia, w których (choć w najmniejszym stopniu) Kościół katolicki cechował się aktywnością. Tym samym ofiarami szeroko pojętej inwigilacji oraz szykan stali się: księża, zakonnicy, nauczyciele religii, uczniowie katechezy, organiści, ministranci, gosposie, organizacje młodzieżowe, parafianie (szczególnie ci najbardziej gorliwi, wywodzący się ze środowisk wiejskich) i wiele innych grup społecznych identyfikujących się z naukami Kościoła. Całość nie byłaby możliwa bez skoordynowanych działań Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, który w dużej mierze wypracował metody działań będące podstawą funkcjonowania późniejszych wydziałów Służby Bezpieczeństwa odpowiedzialnych za kler. Konsekwentnie kontynuowały one wytyczne Julii Brystygier, dążąc do całkowitej dominacji i kontroli, na przykład poprzez tzw. ruch księży patriotów, nad instytucją Kościoła rzymskokatolickiego.

Redaktorzy nie powielają dotychczasowego stanu badań historyków nad działalnością komunistycznych organów bezpieczeństwa przeciwko duchowieństwu i powiązanim z nim środowiskami. Interesująco dociekają początków stosowanych w późniejszych latach antykościelnych strategii, porządkując zawile mechanizmy funkcjonowania Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Jednocześnie wskazują na charakterystyczną postawę społeczeństwa polskiego (w większości katolików) z oporem afirmującego realia nowego ustroju. Prezentowana praca stanowi kolejny przyczynek do dyskusji na temat rozwoju i funkcjonowania powojennych organów bezpieczeństwa, które mimo wewnętrznych reform (Urząd Bezpieczeństwa, Służba Bezpieczeństwa) tylko pozornie zmieniały profilaktykę antykościelną, oraz znaczący głos w trudnej materii polityki władz wobec Kościoła w pierwszych ośmiu latach powojennej Polski.

KONRAD KONKOL
AP SŁUPSK